

РОЗДІЛ 5 ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.316.6

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.6.18>

Блохіна Ірина Олександрівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-6766-8879

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЧИНКУ ЯК ЕЛЕМЕНТУ МОРАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE ACT AS AN ELEMENT OF MORAL ACTIVITY OF THE INDIVIDUAL

Стаття присвячена висвітленню проблеми дослідження психологічних особливостей вчинку, морального вчинку; проведено короткий огляд наукових досліджень зазначеного феномену. Оскільки сучасні підходи до розуміння вчинку характеризуються термінологічною розбіжністю, у статті представлено погляди науковців різних галузей, зокрема етики та психології, щодо визначення самого поняття та його особливостей. Вчинок розглядається як унікальний специфічний вид розумової та вольової дії, необхідна складова життєдіяльності особистості, прояв її поведінки і характеру. Значна увага в змісті статті приділена уточненню змісту поняття «моральний вчинок», охарактеризовано його значення і розуміння у широкому і більш вузькому значенні. Проілюстровано прямий зв'язок між моральною діяльністю особистості та моральними вчинками. Охарактеризовано психологічну природу, сутність та характерні особливості моральних вчинків, їх онтологічну та гносеологічну глибину, ключове місце в життєдіяльності особистості. Наведено різноманітні класифікації моральних вчинків. Проаналізовано сутнісні аспекти морального вчинку, зокрема пильна увага приділена його мотиваційній основі. Мотив вчинку розглядається як певна спонукальна сила, що міститься в прошарках самосвідомості на рівні почуттів, переконань, вірувань, потреб, інтересів, мети. Саме мотиви надають діяльності особистісний суб'єктивний смисл, а не просто спонукають до неї. Проаналізовано також один із сутнісних аспектів морального вчинку – його оцінку. Розглянуто та описано дві точки зору на оцінку вчинку: позиція прагматизму і позиція теорії доброї волі або теорії моральної доброти. Вказано, що з позиції етичного консеквенціалізму є цінним лише той вчинок, який дає позитивні практичні наслідки, а з позиції теорії моральної доброти вчинки, що здійснені за моральними мотивами, заслуговують схвалення, навіть якщо за ними немає результату. Описано стадії реалізації морального вчинку.

Ключові слова: вчинок, моральний вчинок, моральна діяльність, особистість, класифікація.

The article is devoted to the problem of research psychological peculiarities of the act, acting morally, a short review of scientific researches of the mentioned phenomenon was conducted. Since modern approaches to understanding the act are characterized by the terminology differences, the article presents the views of scientists in different branches, in particular, ethics and psychology, concerning the definition of the concept itself and its peculiarities. The act is considered as a unique specific type of mental and revolve action, necessary component of life activity, manifestation of its behavior and character. A considerable attention on the content of article is given to the clarification of the content of concept "acting morally", its significance and understanding in a broad and narrower sense is described. The direct link between the moral activity of the individual and the moral actions is illustrated. The psychological nature, essence and characteristic features of moral actions are described, their ontological and ulcological depth, a key place in the life of the individual. Various classifications of moral actions are given. The essence of moral action is analyzed, in particular, special attention is paid to its motivation basis. The motive of the act is seen as a certain strength, what is contained in the layers of self-consciousness at the level of feelings, beliefs, needs, interests, goals. The motives give the activity a personal subjective sense, and not just encourage it. One of the essence aspects of moral action – its assessment – is also analyzed. Two points of view on the evaluation of the action are considered and described: position of pragmatism and position of the theory of good will or theory of moral kindness. It is pointed out that from the position of ethical konseksialism is valuable only the act, which has positive practical consequences, and from the position of the theory of moral kindness of the act, which are based on moral motives deserve approval, even if they have no result. The stage of realization of moral action is described.

Key words: action, deed, moral action, moral activity, personality, classification.

Поглиблення кризової ситуації в країні, війна, що провокує постійне перебування людини у ситуації невизначеності, нестабільність соціально-політичного та економічного становища впливають на розвиток як суспільної, так і індивідуальної свідомості і проявляються у зміні ціннісних орієнтацій, зміні впливу моральних норм і принципів як регуляторів вчинкової активності особистості. Найбільш яскравим способом вираження людської, в тому числі і моральної, діяльності вважають вчинок з усім багатством його суспільно-особистісної суперечливості. Проблема вивчення та дослідження зазначеного феномену в сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі останнім часом є доволі актуальною.

Проблему вчинкового світу особистості, класифікацій різноманітних вчинків, життєвого простору особистості ґрунтовно досліджує психологія ХХ століття: М.М. Бахтін, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн та інші науковці. Протягом останнього часу до розробки та змістовного наповнення вчинкового підходу долучались І.В. Данилюк, Я.Є. Кальба, Т.С. Кириленко, О.В. Киричук, В.О. Кольцова, С.О. Копилов, С.Д. Максименко, Н.Г. Ничкало, М. М. Слюсаревський, О.Є. Соколова, О.Б. Старовойтенко, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман, Л.О. Шатирко, В.Д. Шульга.

Метою роботи є теоретичний аналіз вчинку як першоелементу моральної діяльності особистості.

Аналіз наукової літератури показав, що існує кілька підходів у вивченні вчинку, розуміння змісту зазначеного поняття.

Так, на думку С.Л. Рубінштейна, дія може перетворитись на вчинок лише з розвитком самосвідомості людського індивіда, із формуванням усвідомленого ставлення до самого себе і до всього навколишнього [6]. Вчений стверджує, що вчинком є лише така дія людини, в якій провідне значення має свідоме її ставлення до інших людей, до суспільства, до норм суспільної моралі [6].

О.М. Леонт'єв стверджував, що вчинок – це «дія, доля якої визначається не з наявної ситуації», тому «психологічні механізми життя-подвигу слід шукати в людській уяві» [6], акцентуючи при цьому увагу на значенні вчинків як зразків автентичної людської поведінки, гідних наслідування.

У науковому доробкові В.А. Роменця вчинок виступає категорією, що дозволила об'єднати в єдину систему психіку, ситуацію, дію, діяльність, особистість, переживання і культуру. В.А. Роменець доводить, що «вчинок у його психологічній структурі виступає безпосереднім «механізмом»

моральної творчості» [5, с. 193]. На думку вченого вчинок є вузловим осередком психічного стає, не тільки предметом, а й методичною основою для вивчення психіки [4].

О.М. Ткаченко наголошує, що вчинок – це унікальне явище серед інших психічних феноменів, оскільки являє собою єдність мотиваційної, регулятивної, пізнавальної сторони психіки особистості, де цілісність та «елементарність» є центральними категоріями психічного життя особистості.

О.В. Киричук вважає, що вчинок – це спосіб існування особистості у світі, загальний філософський принцип, який допомагає тлумачити природу людини і світу у різноманітних відношеннях. Психологічно і морально зріла особистість власним вчинком передбачає і демонструє своє ставлення до іншої людини як до такої ж особистості. Вчинок як універсальний засіб самовиявлення, самовдосконалення, самотворення і самоспостереження людини в суспільстві у певному розумінні може розглядатися як притаманний будь-якій людині соціальній групі і будь-якій культурі, відбиваючи в собі специфіку і загальний рівень свого суб'єкта [7, с. 731].

На думку В.О. Татенка онтологічне узагальнення феноменів вчинковості наближає нас до розуміння людського життя як вчинку, як свідомого та відповідального процесу творення індивідом свого життєвого світу і себе в ньому, дотримуючись законів істини, добра, любові й краси [3].

Отже, у психології вчинок розглядається як унікальний специфічний вид розумової та вольової дії, необхідна складова життєдіяльності особистості, прояв її поведінки і характеру. Здійснюючи вчинок, особистість створює нові індивідуально-значущі морально-психологічні та суспільно-корисні цінності, зразки спільної діяльності людей. Роль вчинку у морально-психологічному розвитку особистості неможливо переоцінити – він органічно поєднує у собі діалектичний вміст суб'єктивного і об'єктивного, індивідуального і суспільного, свідомості і діяльності, мотиву і наслідку, слова і діла.

Моральна діяльність особистості не існує автономно, відокремлено від інших видів діяльності людини, а, отже, моральний аспект будь-якої діяльності виявляє себе найчастіше саме у вчинку. Можна стверджувати, що, оскільки моральний вчинок репрезентує цілісність людської свідомості, самосвідомості і практичної дії, то він вважається визначальним показником, мірою морального розвитку особистості. Підтвердженням цієї тези є той факт, що будь-яка моральна цінність формується

у процесі здійснення суб'єктом відповідного вчинку, проявляється та закріплюється у ньому.

У широкому розумінні моральний вчинок – це дія, що відповідає певним моральним стандартам: нормам, цінностям. Поведінку або вчинок можна вважати моральним, якщо людина виконує свій моральний обов'язок, дотримується певних моральних норм і принципів, прийнятих у даному суспільстві і не порушує приписів моралі.

У більш вузькому розумінні вчинок стає моральним, якщо він ґрунтується на свідомому виборі та вільному утвердженні певних моральних цінностей. Моральний вчинок – це завжди свідомий акт морального самовизначення людини, в якому вона стверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, до самої себе, до групи або суспільства в цілому. В зазначеному контексті під ставленням слід розуміти суб'єктивний вибірковий зв'язок людини зі значущими для неї об'єктами навколишньої дійсності, що ґрунтується на її індивідуальному досвіді взаємодії з ними.

Отже, вчинок – це практичний акт цілеспрямованого утвердження певних моральних цінностей у ситуації, де ці цінності беруться під сумнів, або заперечуються, це дія, яка має своїм підґрунтям власну совість, свій страх і ризик [1, с. 231]. Проте слід зауважити, що вчинком може бути і утримання від дії, якщо таке утримання веде до позитивного результату з точки зору тих цінностей, які утверджуються, або до негативного, коли має місце нездійснений вчинок.

Зважаючи на різноманітні підходи до розуміння та тлумачення феномену вчинку, беззаперечним є факт наявності в науковій літературі певної кількості класифікацій видів вчинків.

Так, наприклад, в запропонованій Т.С. Кириленко, Т.М. Титаренко, [3] класифікації моральних вчинків виділяють: вчинок буденності, вчинок істини, вчинок краси, вчинок добра, вчинок екзистенції, вчинок самопізнання, вчинок повернення до буденності.

Заслуговує уваги класифікація вчинків А.В. Зосимовського, критерієм якої є оцінка їх моральної цінності [2, с. 391]. Всі вчинки він умовно поділяє на три групи: моральні, аморальні і морально неоднорідні.

У філософсько-психологічній теорії вчинку В.А. Роменця виділено такі модифікації вчинку: вчинки розгорнуті та редуковані; ті, що зароджуються, і ті, що відмирають [3, с. 182].

Основою теоретичного аналізу сутнісних аспектів морального вчинку є його мотиваційна основа. Слід зауважити, що на рівні буден-

ної свідомості нерідко мотиви вчинку зводять до стимулів, хоча це суперечить дійсності. Це пояснюється тим, що стимулом можна вважати будь-яку безпосередню причину вчинку, а детермінантою безпосереднього стимулу найчастіше виступає зовнішня необхідність (наприклад, зовнішній примус).

На думку В.А. Роменця, сутність мотиваційного принципу в дослідженні вчинкової природи психічного, полягає в тому, що рушійні сили людської поведінки вбачаються не в «пануванні фаталістичної сторони ситуації, а в тому, що людина сама себе утверджує і цим визначає свою долю». Отже вчинок розгортається саме за умови, що людина виявиться здатною сама себе утверджувати і цим визначати свою долю.

Мотив вчинку – це завжди спонука, яка коріниться в глибинних прошарках самосвідомості на рівні почуттів, переконань, вірувань, потреб, інтересів, мети тощо. Саме мотиви надають діяльності особистісний суб'єктивний смисл, а не просто спонукають до неї. Суб'єктивний характер мотивів визначається тим фактом, що суб'єкт діяння згоден нести відповідальність за мотиви власного вчинку, але він не погоджується нести відповідальність за ті акти поведінки та їх наслідки, які не залежали від його волі й бажання.

Мотиваційна основа вчинків потребує глибинного теоретичного аналізу з урахуванням і соціальних факторів буття, і особистісних детермінант на рівні самосвідомості. Якщо досліджувати мотиви вчинку лише в одній площині, то можна завчасно позбавитись можливості зрозуміти внутрішній світ людини, її поведінку та спосіб життєдіяльності. Це призводитиме до унеможливлення формування адекватної оцінки вчинку, виключатиме конфліктність мотивів, що, в свою чергу, інколи стає вагомим стимулом самореалізації і самовдосконалення.

Заслуговує уваги також теоретичний аналіз одного із сутнісних аспектів морального вчинку – його оцінка. Саме оцінка морального вчинку фіксує його моральну цінність. В цьому контексті дискусійним є питання про те, що є важливим для моральної оцінки вчинків – цінності мотивів чи цінності результатів. Відповідь на це питання має велике практичне значення, оскільки ніщо так не деморалізує людину як несправедлива (необ'єктивна) оцінка її вчинків. Оцінюючи вчинки як високоморальні або аморальні, варто усвідомити критерії, еталони оцінних суджень.

Будь-який вчинок є цілісним явищем, у якому в нерозривній єдності існують суб'єктивно-особистісні (мотиви) та об'єктивно-

значимі (результати) елементи. Вчинок із його адекватністю можна зрозуміти як суб'єктивно мотивований результат і як об'єктивно реалізований мотив. Для адекватної оцінки окремого вчинку чи лінії поведінки особистості важливо не просто кваліфікувати мотиви або результати з погляду моральної цінності, без їх взаємозв'язку, а й слід з'ясувати конкретне співвідношення цих цінностей і проаналізувати ті зовнішні умови, при яких ці мотиви переходять у результати. Аналізуючи зазначений феномен, слід зазначити, що іноді порівняно прості вчинки провокують доволі складні спонуки, які є складними для аналізу, враховуючи їх першоджерела.

У сфері моральності потреби характеризують ціннісне ставлення людини до світу і зумовлюють моральні якості особистості, її поведінку і, що дуже важливо, готовність людини свідомо здійснити вчинок, коли в цьому виникає потреба. Ціннісні стимули торкаються особистості, структури її самосвідомості, особистісних потреб; вони пронизують всю психіку людини, зачіпають пізнавальні та емоційно-вольові процеси: мислення, емоції, почуття; підсвідомі спонуки дають можливість людині вибирати саме ту поведінку, той вчинок, який виходить з інтеріорізованих цінностей. За своєю конкретно етичною спрямованістю вчинок може бути конструктивним, змінюючи до деякої міри навколишній світ, підносячи його на вищий духовний рівень, або деструктивним, який руйнує навколишній світ.

Таким чином, моральний вчинок, втілюючись у життя, несе в собі величезний духовний потенціал, який здатен змінювати людське буття і його розуміння.

Моральна проблематика людської діяльності має ще один аспект: співвідношення мотивів і результату поведінки чи здійсненого вчинку.

У історії етичної думки існує дві точки зору на оцінку вчинку: позиція прагматизму і позиція теорії доброї волі або теорії моральної доброти. З прагматичної точки зору (ця позиція відома як етичний консеквенціалізм) має цінність тільки той вчинок, який дає позитивні практичні наслідки. Оцінюючи вчинок з прагматичної точки зору, не беруться до уваги мотиви, наміри особистості, які зреалізовані у вчинку, зазвичай оцінюються лише наслідки. Зазначений підхід до оцінки вчинку характерний для таких напрямів етико-філософської думки як утилітаризм, гедонізм, евдемонізм та інші, що пов'язують концепцію моралі із задоволенням потреб людини.

Іншої позиції дотримуються прихильники теорії моральної доброти, яка має своє коріння

у стоїцизмі. Згідно з цією теорією, добра воля – сама по собі благо незалежно від того, чи здатна вона досягти мети. Відповідно, вчинки, що здійснені за моральними мотивами, гідні схвалення, навіть якщо за ними немає результату, тому що моральні мотиви, чисті прагнення душі, бажання робити добро – самостійна цінність. Крім того на результати вчинків впливають найрізноманітніші чинники, а не тільки мотиви або наміри. Отже, позитивним може бути результат вчинку, який за своїми мотивами не є моральним. Таким чином, у зазначеному підході оцінка звернена на мотиви, переживання, моральні спонуки.

Проте слід зауважити, що у реальному житті люди часто вдаються до оцінки вчинків, поведінки інших та й своїх дій, використовуючи як критерії для такої оцінки лише один з цих підходів, а інколи обидва у їх єдності. В такому випадку виникає можливість урахувати і суб'єктивно-моральну сторону, і практичну. Пояснити це можна тим, що моральна цінність самого вчинку не завжди відповідає моральній цінності мотиву, що лежить у його основі, крім того і наслідки вчинку можуть виявитися позитивними всупереч аморальним намірам. Підсумовуючи, слід зазначити, що слушною є думка В.А.Малахова, у відповідності з якою моральна оцінка людини повинна ґрунтуватись передусім на аналізові її мотивів і намірів, проте самі ці мотиви і наміри не будуть етично повноцінними, якщо до їхнього складу не входить прагнення якомога точніше передбачити об'єктивний результат вчинку, його реальне значення [1, с. 245].

Розширення параметрів суспільної та індивідуальної моральної свідомості під впливом глобалізації соціальних процесів зумовлює пошук нових підходів до визначення об'єктивних критеріїв моральної оцінки вчинку, а також спонукає до вироблення нової методологічної основи аналізу об'єктивності самооцінки особистості як автономного суб'єкта на рівні саморефлексії. Аналіз об'єктивності морального вчинку потребує активізації досліджень, поєднуючи теоретичні засади етики, психології, педагогіки, соціології. Це, насамперед, стосується проблем суперечностей вчинку, різновидів та рівнів вчинкової активності, ситуативності та стратегії вчинку, універсальності загальнолюдських моральних цінностей у контексті мотиваційної основи вчинку, творчого потенціалу вчинкової діяльності як засобу гармонізації життєвого шляху, дієвості вчинку в процесі самовдосконалення, морального вибору в критичній ситуації, оптимізації екзистенційних основ буття тощо.

Отже, вчинок – це завжди соціально оцінюваний акт поведінки, що обумовлений усвідомленими мотивами. Вчинок як першоелемент моральної діяльності особистості підпорядкований мотивам і меті її діяльності. У вчинкові зазвичай проявляється особистість – її провідні потреби, ставлення до оточуючої дійсності, характер, темперамент. У відповідності з соціальними, етичними і правовими нормами вчинки оцінюються, як моральні або аморальні, чесні або нечесні, героїчні або боягузливі тощо.

Реалізація морального вчинку розгортається у певних стадіях: попереднє усвідомлення,

боротьба мотивів; вибір (або створення) необхідних засобів досягнення мети; прийняття рішення; виконання прийнятого рішення оцінка якості виконання дії; фіксація в індивідуальному досвіді результатів і способів здійснення вчинку.

При оцінці вчинку потрібно враховувати систему соціальних норм, що прийняті у даному суспільстві. Для вчинку велике значення має моральний зміст дії, саму дію слід розглядати, як спосіб здійснення вчинку у конкретній ситуації. Вчинок завжди включений в систему моральних взаємозв'язків суспільства, а через них і до всіх суспільних взаємозв'язків взагалі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Етика: курс лекцій. В. А. Малахов. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 214 с.
2. Осика О.В. Система моральних вчинків у життєвому просторі особистості. Збірник наукових праць К ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. 2012. Випуск 17. С. 389–398.
3. Основи психології: [Підручник; за заг. ред. О.В.Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип.]. К.: Либідь, 1999. 632 с.
4. Роменець В. А. Вчення С. Л. Рубінштейна про основний осередок психічного // Основи психології: Підручник. Київ: Либідь, 2006. 376 с.
5. Роменець В.А. Психологія творчості: [Навч. посібник. – 2 – ге вид., доп.]. К.: Либідь, 2001. 288 с.
6. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія. К. : Міленіум, 2017. 184 с.
7. Чернов А.А. Моральний вчинок як міра духовного розвитку особистості молодшого школяра. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. 2013. Випуск 20. С. 728–737.